

DİNLER TARİHİ ARAŞTIRMALARI – VII

**TÜRKİYE'DE
DİNLER TARİHİ
(Dünü, Bugünü ve Geleceği)**

TÜRKİYE DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI

BİR DİSİPLİN OLARAK DİNLER TARİHİNİN ORTAYA ÇIKIŞI (Doğu-Batı)

Prof. Dr. Ömer Faruk HARMAN

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Dinin insan için ne kadar önemli ve vazgeçilmez olduğunun en önemli kanıtı yine insanlık tarihidir. İnsanlık tarihinin, bugün bilimsel araştırmaların ulaşabildiği en eski dönemlerinden itibaren her yerde ve her dönemde insanlar mutlaka bir şeylere inanmış ve tapınmışlardır. Zaman içinde ne kadar geriye, mekan planında ne kadar uzak yörelere gidilirse gidilsin insanın bulunduğu her yer ve zamanda, farklı şekillerde de olsa mutlaka bir inancın ve bu inancın şekillendirdiği bir hayat tarzının varlığı gözlemlenmektedir.

İnanmak nasıl insan tabiatının ayrılmaz bir parçası ise¹, din olgusu ve bu olgunun temel unsuru olan kutsal ve kutsalla ilgili meseleler üzerine düşünme ve yorum yapma işi de insan tabiatının bir gereği ve temel özelliğidir. Bu sebeptendir ki insanlar, ilk dönemlerden itibaren daima din ve dinle ilgili konular üzerinde düşünmüş ve çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Dinle ilgili sorgulamalar ve yorumlar, diğer bir ifade ile dini düşünce insanlık tarihi kadar eski olmakla beraber, dini konu alan bilimlerin ortaya çıkışı ve dinin bilimsel bir disiplin olarak incelenmesi çok sonraki dönemlere ait bir realitedir.

Dinin hem felsefeden hem de teolojiden bağımsız olarak ilmi bir disiplin şeklinde ortaya çıkışı İslam dünyasında çok eskilere kadar gitmekle birlikte Batıda XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendini göstermektedir. Dinler Tarihinin de içinde bulunduğu Din Bilimleri, XVII. yüzyıldan itibaren İngiltere, Fransa ve Almanya'da dinin ilmi bir şekilde kavranılması yolundaki çalışmalar sonucu Aydınlanma Devrinin bir mahsulü olmuştur. Özellikle

¹ Yılmaz Özakpınar, *İnsan İnanan Bir Varlık*, İstanbul 1999, 16.

XIX. yüzyılda din olgusunu rasyonel bir şekilde kavrama düşüncesinin yoğun tesiriyle din bilimleri alanında çok önemli gelişmeler kaydedilmiştir².

A-Batı'da Dinler Tarihi Çalışmaları:

Batı dünyasında dine dair düşünceler, Batının kendisine kaynak ve başlangıç olarak gördüğü Eski Yunan ve Roma ile başlamış³, Roma'nın Hıristiyanlaşmasını takiben ve bütün bir Ortaçağ boyunca Hıristiyanlığın etkisinde kalmış, Rönesans ve Reform ile yeni bir ivme ve içerik kazanmış, nihayet Aydınlanmanın etkisiyle din bilimleri ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında da ilmi bir disiplin olarak Dinler Tarihi doğmuştur. Batı dünyasındaki bu tarihi seyri kısaca şu şekilde gösterebiliriz:

1-Eski Yunan :

İnsanlığın düşünce tarihinde din, Batı dünyasını esas aldığımızda önce felsefenin konusu olarak ele alınmış, Eski Yunan filozofları bu konuları sorgulamış, başta Tanrı olmak üzere Tanrı-insan, Tanrı-evren ilişkileri, sonluk-sonsuzluk kavramları üzerine fikir yürütülmüştür.

Eski Yunan'da merkezi bir devlet yoktu ve ülke çok sayıda kent (site) devletine ayrılmıştı. Tek bir devlet olmadığı için özel bir devlet dini de hiçbir zaman olmadı. Eski Yunan Dini politeist bir karakter arz ediyordu. Şehirlerde ayrı ayrı ilahlara tapılıyordu ve memleketin siyasi vaziyeti, Yunan milletini tümüyle kapsayan bir tanrı anlayışına imkan vermiyordu⁴.

Eski Yunanda politeizm hakimdi ve ilahlar hep insan şeklinde tasvir edilmişlerdi. Her iş ve hayatın her safhası için özel tanrılar vardı. Homeros'un telif ettiği mitolojide Olimpos dağına mensup ilahlar dinin merkezini teşkil etmekteydi. Gerçekte bu ilahlar o zamanki asıl derebeylerin ilahî bir azamete büründürülen numunelerinden başka varlıklar değillerdi ve onların, Zeus'un başkanlığındaki devleti, yeryüzünde görülen saray hayatının bir yansımasıydı⁵.

Eski Yunan'da tanrılarla ilgili çeşitli mitoslar vardı ve Yunanistan'ın her bölgesi yerli mitosunu yaratmak ve yaşatmak arzusunda olduğu için ko-

² G. Tümer, "Din", DIA, IX, 333.

³ M. Despland, "Religion", Dictionnaire des Religions, Paris 1993, I/1685.

⁴ A. Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, Ankara 1955, 48.

⁵ A. Schimmel, a.g.e., 44.

ruyucu olarak seçtiği bir tanrı üzerine kendi bölgesiyle ilgili efsaneler uydurmakta ya da var olan efsaneleri kendi din ve devlet politikasına göre yorumlamaktaydı.

Mythos, çok tanrılı bir dinin tanrıları üstüne anlatılan efsane, mythologia da bu efsanelerin bir araya geldiği kitaptır. Bu açıdan bakıldığında mythologianın, ilk çağın din kitabı olması gerekmektedir ancak gerek efsanelerin, tek tanrılı dinlerde söz konusu edilen inanç düzeyine yükselmemesi gerekse mythosların değişik kişilere göre farklı şekiller alması sebebiyle belli bir dinin tek kitabı halinde toplanamamıştır⁶. Bununla birlikte ilahlar dünyası şair ve yazarların eserlerinde yer almıştır.

Herodot tanrı soylarını sayıp döken, tanrılara adlarını veren, niteliklerini tanımlayan ve efsanelerini anlatanların Homeros'la Hesiodos olduğunu belirtmektedir. Gerçekten de Yunan mythosunun yazıya geçirilmesi onlarla başlamaktadır⁷. Homeros m.ö. 700'lerde yaşamış ve *İlyada* ile *Odyseia* adlı destanları kaleme almıştır. Hesiodus ise m.ö. VIII. yüzyılda yaşamış bir Yunanlı şairdir ve *Theogonie* ile *İşler ve Günler* adlı eserleri yazmıştır. İnsanların metafiziğe olan ihtiyaçları ilahların menşeleri ve diğerleriyle olan münasebetleri hakkında bir sıra nazariyeler icadına onları sevk ediyordu. Bu suretle icat olunan nazariyelerin hepsine birden theogonie ismi verilmiştir. Bu hususta en eski eser Hesiodos'un *theogonie*'sidir⁸.

Eski Yunan dilinde mythos söylenen veya duyulan sözdür ama mythosa pek güven olmaz çünkü insanlar gördüklerini ve duyduklarını anlatırken birçok yalanla süslerler. Bu yüzden ki Herodot gibi bir tarihçi mythos'a, tarihi değeri olmayan güvenilmez söylenti demektedir. Platon da mythosu, gerçeklerle ilişkisiz, uydurma, boş ve gülünç bir masal diye tanımlamakta ve Eski Yunan mitolojisini anlatan Homeros'u, tanrılar üzerine yalanlar uydurmakla, topluma zararlı efsaneler düzmekle suçlamaktadır⁹.

Eski Yunan'da din alanında iki farklı bilgi söz konusuydu ki bunlar da Herodot tarafından başlatılan **tarihi bilgi** ile en iyi ifadesini Ksenofanes'in (Xenophane) antropomorfizmi eleştirisinde bulan **felsefi bilgiydi**.

⁶ A. Erhat, Mitoloji Sözlüğü, İstanbul 1984, 6.

⁷ A. Erhat, a.g.e., 6.

⁸ A. Adıvar, Tarih Boyunca İlim ve Din, İstanbul 1944, 27.

⁹ A. Erhat, a.g.e., 5.

Tarihi bilgiyi temsil eden Herodotun Tarihinin, etnografik tecessüs ve mukayeseli araştırmalarıyla adeta, müstakbel dinler tarihine bir tür mukadime teşkil ettiği söylenebilir. Herodot'un tarihi Mısırlılardan Perslere kadar çeşitli dini gelenekleri yansıtan bir aynadır¹⁰.

Felsefi bilgiye gelince Thales'ten Anaksimandros'a kadar ki İyonya filozoflarının teolojisi de bu ikinci önemli yorum geleneğini teşkil etmektedir. Küçük Asya'da İyonya hür tefekkürün beşiği olmuştur. Avrupa ilminin ve Avrupa felsefesinin tarihinin İyonya'da başladığı kabul edilir. Onlar gerçi zihinlerini daha önceki fikirlerden tamamiyle kurtaramamış iseler de âlem hakkında doğru diye inanılan dini itikatları bozmaya giriştiler. Bunların öncüleri arasında Ksenofanes'i sayabiliriz. Ksenofanes, mitik hikayelere özgü antropomorfik tanrı tasavvurlarını tenkit ediyordu. Kabul edilmiş teolojiye karşı bu hücum, eski şairlerin, hususiyle mitoloji sahasında en yüksek otorite sayılan Homeros'un anlattıkları şeylere karşı bir taarruzdu. Ksenofanes, Homeros'u tanrılara, insanlar işleyince kötü görülen bir takım filleri isnat ettiği için şiddetle tenkit ediyordu¹¹.

Tales her şeyin tanrılarla dolu olduğunu söylemekteydi. Ksenofanes'e (570-475) göre bir tek Yüce Tanrı vardır fakat insanlar tanrıların da kendileri gibi olduğunu zannetmedirler. Herakleitos'a (544-484) göre uluhiyet kainatın özüdür ve buna da logos denilir. O da selefleri Anaksimender ve Ksenofanes gibi Zeus adını verebileceğimiz bir tek hikmetin vücuduna kaildi. Parmenides'e (540-470) göre de ancak Bir-Tanrı vardır. Bazı ilkçağ filozofları da (mesela Sokrates, Platon ve Aristo) neredeyse Tek Tanrı inancına yaklaşıyordu. Şu farkla ki onların nazarında Tanrı, yoktan yaratan değil, maddesini hazır bulan bir "mimar Tanrı" şeklinde düşünülüyordu. Nitekim Sokrates de (469-399) Tanrıya inanıyor ve öldükten sonra ruhun Hadese gideceğini söylüyordu. Platon (427-347) Tanrının iyi ideası olduğunu ve bunun da en yüksek tasavvur sayıldığını söylemekteydi. Aristo (384-322) hareket etmeyen fakat her şeyi hareket ettiren Tanrı kavramını getirmişti. Ona göre ilahi prensip ilk muharriktir¹².

¹⁰ G.Filorama, Qu'est-ce que la religion, Paris 2007,37

¹¹ J.B.Bury, Fikir ve Söz Hürriyeti, İstanbul 1945, 16.

¹² N.Keklik, Bilgi, Ahlak, Mantık ve İnanç Bakımından Filozofların Özellikleri, İstanbul 2001, 203-204.

Sofistler ise tam bir agnostisizm göstermişlerdir. İlahlar hakkında bilgileri olmadığını söyleyen Sofistler ilahların aslının insan olduğunu açıklamaya çalışmışlardır. Onlara göre ilahlar, faydalı olan şeylerin şahıslştırılması veya akıllı devlet adamlarının, halkı idare etmek amacıyla icat ettikleri varlıklardır. Sofistlerin en büyüklerinden Protagoras *Tanrılara Dair* diye bir kitap yazmış ve tanrıların akıl yoluyla bilinemeyeceğini vurgulamıştı.

M.Ö. V. yüzyılın ikinci yarısındaki düşünürler az veya çok bilinçli olarak Kolofon'lu Ksenofanes tarafından açılan yolu takip ettiler. Böylece antropomorfik anlayışa yönelik eleştirinin psikolojik ve antropolojik temelleri atılıyordu ki bu tavır Aydınlanma döneminde yeniden kendini gösterdi ve günümüzde dinin modern tenkidinin temellerinden birini teşkil etmektedir.

M.Ö. IV. yüzyılda, özellikle de Platon sayesinde bu iki bilgi türü birleşti ve mitin eleştirisini hazırladı. Mitin, Logos'un karşısında tutunamayıp kaybolması sahayı mitoloji diye tanımlanan yeni bir unsura bıraktı. Mitolojinin (mitleri inceleme bilimi) ortaya çıkışı ile birlikte artık, geri dönülemeyecek bir geçmişe ait olduğu kabul edilen mitin yorumu ve tasnifi söz konusu oldu. Gittikçe artan bir tatminsizlikle, İlahların hikayelerindeki ahlaki telakkilerle bağdaşmayan skandallar ve davranışları reddeden dini anlayış, mythos ile logos arasındaki diyalektiğin temellerini attı¹³.

Grek aydınlanmacılığının modern düşünceye aktardığı dinin felsefi tenkitlerine şunları da eklemek gerekmektedir:

1-Dinin, korku ürünü olduğunu ileri süren psikolojik yorum: Antik kültürde Demokritos'a göre mitolojinin ilahları hayal ürünüdür. Dinin kökeninde insanın, çeşitli tabiat olayları karşısında korku hissine kapılması vardır. Bu teori antik kültürde Lucrece'den Petrone ve Stace'a kadar geniş bir şekilde yayılmıştır ve asırlar sonra modern çağda serbest düşünürlerden Hume'a kadar yeni bir şans yakalamıştır. Başka bir görüşe göre ilahlar tabiatın muhtelif olaylarını şahıslandırmaktadırlar.

2-Dini, hükümlanlık aracı olarak gören yorum. (instrumentum regni): Critias'ın teorisine göre din, siyasetçilerin ve kanun koyucuların tipik bir uydurmasıdır.

3-Evhemerist yorum: Bu yoruma göre kahramanlar daha sonra ilahlaşmaktadırlar¹⁴. Bazı bilginlerce ilahlar, en eski zamanlarda harikulade mü-

¹³ G.Filorama, a.g.e., 37

¹⁴ G. Filoramo, a.g.e., 39-40.

essir işleri dolayısıyla ilahlaştırılmış insanlardır. Evhemeros ileri sürdüğü için bu görüşe Evhemerizm denilmektedir¹⁵.

Bir taraftan tarihi bilgi, diğer taraftan filozofların din üzerine düşünceleri ve mitolojinin oluşumu ile birlikte logos mitos karşılaşması, Eski Yunan'daki dini telakkilere dair düşünceleri ve sorgulamaları göstermektedir.

2. Eski Roma:

Geleneksel inanca göre M.Ö. 753'te kurulan Roma'da devlet önceleri Etrüsklü krallar tarafından yönetilmiş, daha sonra cumhuriyet ve imparatorluk dönemleri gelmiştir. Bu sebeptendir ki krallık dönemi Roma arkaik dininden, Cumhuriyet dönemi Roma dininden ve İmparatorluk dönemi Roma dininden bahsetmek mümkündür.

Krallık döneminde (M.Ö.753-509) Romulus'un yerine kral olan, dindarlığı ve ilahlara saygısı ile temayüz eden Sabin Numa Pompilius, Roma dinine temel yapısını verir, dini ibadet ve merasimleri tesis eder, din adamları arasından seçilen pontifler tayin eder. Tarquin (534-509) döneminde Capitol tapınağı tamamlanır. Tarquinler döneminde kral, hem başpapaz, hem yüksek yargıç, hem de şehrin ve ordunun şefidir ki bunlar da altın taç, altın yüzük ve asa ile sembolleştirilmiştir¹⁶.

Romalılar, kendilerine has özel alanları olan belli sayıda ilahi güçlere inanmakta idi. Roma dininde her ameliyeye mahsus bir ilah vardı ve bu dinin temel özelliği her vakada ortaya çıkan faaliyet ilahları ile fazilet ilahlarının mevcudiyeti idi¹⁷.

Tarih öncesi Romalılar, ari ataları gibi tanrılarını şahsi varlıklar olarak kabul etmişlerdir. İlk dönemler Roma dininde Jüpiter, Mars ve Quirinus bir triade oluşturuyordu ve bu triade, Ari ideolojisinde yer alan hükümranlık, güç ve verimlilikten ibaret olan üç fonksiyonlu Ari ideolojisinin Roma'daki ifadesi oluyordu. Eski Roma'da Jüpiter krallık fonksiyonlarını icra etmektedir. Mars savaş tanrısıdır. Quirinus ise sivil ve siyasi teşkilatlanmaları çerçevesinde vatandaşların ilahıdır. Tarihi dönemde bu üçlünün yerini Jüpiter, Junon ve Minerve almıştır.

¹⁵ A.Schimmel, a.g.e., 49.

¹⁶ J. Ries, Les Chemins du sacre dans l'histoire, 139.

¹⁷ A. Schimmel, a.g.e., 53.

Krallık Roma'sında bizatihi kral, bu üç fonksiyonu kendisinde topluyordu. O hem kral hem savaşçı hem de halkını besleyendi. Bu din politikaya çok yakındı çünkü sitenin organizasyonunda önemli rol oynuyordu. Bu, aynı zamanda İmparatorluğun Hıristiyanlaşmasına kadar geçirdiği evrimi de izah etmektedir.

Roma dininde kült, dogmadan ve manevi değerlerden daha önemliydi. Kültün önceliği ve hakimiyeti öylesine önemlidir ki Roma dininin tetkiki ancak ritlerin tasviriyle mümkün olmaktadır.

Politeist Roma dininde dini merasimler komplike ve sert kaidelere tabi idi. Dinler Tarihinde Roma dininde olduğu kadar titiz talimata rastlanmamaktadır. Ayinler en ufak teferruata kadar tertip edilmiş, dualar bile en ehemmiyetsiz görünen söz ve hareketlere kadar değiştirilemez bir nizamla bağlanmıştı.¹⁸

Cumhuriyet döneminde (M.Ö.509-27) bu din, krallık dinine göre yeni bir şekil aldı. Cumhuriyet dönemi ile birlikte özgürlük ve onun getirdiği Roma vatandaşının şahsi ve politik hakları devreye girdi. Bu dönemde Delfli Apollon, Venus, Cybele ve magna mater gibi Grek kültü Roma'yı istila etti ancak diğer taraftan da Dionysos kültürüne karşı baskı uygulandı. Cumhuriyet döneminde ilahların sayısı artmaya devam etti. Yabancı kültürlere kapı aralandı. Ritlere verilen aşırı önemin yanında sırlar ve olaylarda esrarengizlik arama da önemli yer tutmakta idi. Her dini eylem dini titizlik (pietas) gerektiriyordu. Pax deorum (tanrılarla barış içinde olma) Romalıların dini hareketlerinin temelini teşkil etmekteydi.

Diğer taraftan Helenizm vasıtasıyla gelen önemli değişiklikler de vardı. En önemli değişiklik ise Roma dininin mitolojik yönden Helenleşmesiydi. Zaten yoksul olan Roma mitolojisi tamamen eridi ve yerini Grek mitlerine bıraktı. Bu Helenleşme faaliyeti astrolojik doktrinlerin ve kehanetlere yönelmenin çoğalmasına neden oldu. Bu sebeptendir ki Roma senatosu çeşitli tarihlerde Grek filozof ve hatiplerini ülke dışına çıkarma kararları aldı.

Cumhuriyetin son dönemlerinde aşırı ritüalizm, bir taraftan yabancı kültürlerle gelen hissi güçlere müracaat, diğer taraftan yönetici sınıfların akılcılığı ve halkın hurafelere meyli olmak üzere iki tür reaksiyona sebep oldu¹⁹.

¹⁸ A. Schimmel, a.g.e., 54

¹⁹ J.Ries, Les chemins du sacre dans l'histoire, 147-148.

Eski Roma dini ile Yunan dini arasında müşterek ilahlar sayesinde zahirî bir benzerlik mevcut ise de bu iki din esas itibariyle birbirinden farklıdır. Yunan ilahlarının, çeşit çeşit esatirde çok canlı birer şahsiyet olarak temsil edilmelerine karşılık yerli Roma ilahları hüviyetleri inkişaf etmemiş, gölgeler kadar zayıf şahsiyetler halinde kalmışlardır²⁰

Roma, Yunan mythosundan esinlenerek kendi din ve mitolojisini kurmak istemiş, Yunan tanrılarını kendi yerli tanrılarıyla bir tutarak adlarını değiştirmiş, efsanelerinin kimini benimsemiş kimini ise değişikliğe uğratmıştır²¹. Esas itibariyle kral, kahinlerin en yücesi idi. İmparator Diocletian döneminde, henüz yaşamakta olan imparator, ilahlığa nakledilmiştir ancak August'ün gördüğü saygıyı başka bir imparator görmemiştir.

M.Ö.204 senesinde Kybele'nin Roma'ya getirilmesini takiben, fethedilen çeşitli ülkelerin ilahları da Roma panteonunda yer almıştır. Daha sonra Mısır ilahları panteona getirilmiştir. Öte yandan İranlıların ilahı olan Mitra da Romaya getirilmiş ve esasen bir güneş ilahı olan Mitranın yerini Hıristiyanlıkta İsa almıştır.

Romalıların kendi eserleri daha ziyade devletçilikte, askerlikte, idarecilikte ve nihayet kanunculukta görülüyordu. Ciceron, *Natura deorum* adlı eseriyle Romada batıl itikadlara ve sihir usullerine hücum eden ilk mütefekkiridir. Lucrece de *Rerum natura* adlı şiirinde, Ciceron'un batıl itikadlara yaptığı hücumu ikmal ediyordu²². Roma'da Cumhuriyetin son devirleriyle İmparatorluğun ilk zamanlarında düşünme ve fikir üzerine hiçbir baskı ve kısıtlama konulmamıştı. İleri gelenlerin çoğu devletin resmi dinine inanmazdı fakat onu, tahsilden mahrum avam tabakalarını uslu tutmak için önemli sayarlardı. Ciceron da bu telakkide idi. Roma İmparatorluğunun her tarafında bütün dinlere ve fikirlere tolerans göstermek Roma siyasetinin umumi kaidesi idi. İmparator Tiberius bunu "Tanrılara hakaret edilirse buna karşı yapılacak şeyi onların kendilerine bırakmalıdır" diye ifade etmiştir²³.

Roma'da ulûhiyeti numen ve deus kelimeleri ifade ediyordu. Auguste ve Ciceron dönemine kadar numen kelimesi bir ilahın özel bir iradesini ifade

²⁰ A..Schimmel, a.g.e., 53.

²¹ A. Erhat, a.g.e., 7

²² A.Adivar, Tarih Boyunca İlim ve Din, 65; J.B.Bury, a.g.e., 29-30.

²³ J.B.Bury, a.g.e., 32.

için kullanılıyordu. Auguste'ten itibaren ise uluhiyetin şairane adı olmuştur. Roma'da ise deus daha eski ve önemliydi.

Roma'da Hint-Avrupa mirası söz konusu idi fakat mitoloji alanında bu miras oldukça fakirdi. Mitoloji eksikliği başlangıçların tarihi ve krallığın önemli rol oynadığı müesseselerin milli tarihi ile telafi edilmiştir. Roma dininin temel özelliklerini şu şekilde göstermek mümkündür:

-Pax deorum: İlahlarla barış içinde yaşayabilmek için onların iradelelerinin işaretlerini dikkatle gözlemek insanlara davranışlarını ilahların iradelelerine uygun şekle sokma imkanı veriyordu. Bu ise kuşların hareketinden çıkarılan kehanetin önemini göstermektedir.

-Pomerium: Krallık bölgesini sınırlayan Kutsal alan.

-Pontifex maximus: En yüksek dini ve hukuki makam ki doğrudan Jupiter Capitolin kültüne bağlıdır. Cumhuriyet Roma'sında pontifex, tanrılarla insanlar arasındaki yollara hakim olan kişidir..

Roma dinde merkezi uluhiyet Jupiter idi ve Religio, hayatını ve davranışlarını ilahların iradesiyle uyum içinde yapmak isteyen insanın halini ifade etmektedir. Religio aynı zamanda homo romanus'u kaynakların müesseselerine bağlayan bütün geleneklerin gözlemlenmesi, tazimi ve onlara duyulan saygıdır. Religio Cumhuriyetin başlarında şekillenmiştir ve ataların yaptıkları şekilde ilahlara gerçek tapınmayı ifade etmektedir. Bu aynı zamanda insan davranışlarını bu iradeye uygun şekilde yönetmek için ilahi iradeyi anlamaktır. Böylece religio'da hem ilahi işaretleri arayan insanın dikkati hem de tanrılara tapınma usullerinin tamamlanması ve ataların uygulamalarına uygunluk vardır²⁴.

İmparatorluk döneminde (M.Ö.29-M.S.407) Roma dini değişiklikler gösterdi. M.Ö. 27'de Senato, Octavius'a üstün yetkiler verdi ve onu Auguste (kutsal ve ilahi) ilan etti. Auguste, geleneklere dönerek milli dini yeniden restore etti ve kendini Jüpiter'in oğlu, düzen ve refahın yaratıcısı, çöküşe karşı mücadele eden büyük pontif olarak takdim etti. Geleneksel davranış üzerinde ısrar etti, ruhban sınıfına tekrar itibar kazandırdı, doğu kültürlerinin gelişmesini frenledi, Mısır kültürüne karşı çıktı fakat Magna mater tapınağını yeniden inşa etti. Roma dinini kendi şahsıyla birleştirerek imparatorluk evini dinin idari merkezi yaptı. Platin sarayının yanına Apollon tapınağı, sarayında da tanrıça Vesta için bir heykel ve sunak yaptırdı. Bu, ruhbanlıkla iktidarın

²⁴ J.Ries, Les Chemins du sacre dans l'histoire, 159-160.

birleşmesiydi. İmparatorluk kültürünü tesis için sadece bir adım kalmıştı ve Auguste bu adımı attı. Böylece imparatorluk kültürü Roma dinine girmiş oldu.

Sezar kendini büyük pontif seçtirmek ve Apollon'un himayesine koymakla reform hareketine başlamıştı. Augustus unvanını almak suretiyle Octavius, kendisine kutsallık, İmperator unvanını almak suretiyle de Roma'nın zafer teolojisini kendi menfaatine kazandırmış oluyordu. Böylece o ilahi kral, Romanın koruyucu ilahlarından üniversal krallığın sahibi oluyordu. II. asırda Julio-Claudinler kendilerini, Jupiter Optimus Maximus'un sevgili oğulları olarak takdim ediyorlardı. III. Yüzyılda güneş teolojisi imparatorluk gücüne daha da kutsallık kazandırıyordu. İmparatorluk gücünün gerçekten kutsallığı söz konusuydu ve orduda imparatorluk kültürü mecburi idi. Merasimlerin hazırlanmasına ve icra edilmesine bakmak Pontifeks denilen kahinlerin vazifesiydi, onların başı ise pontifeks maximus unvanını taşıyan baş kahindi ki bu tabir daha sonra papaların da unvanı olmuştur²⁵.

Auguste M.S.14'te ölünce Roma dini önemli ölçüde değişti. Yeni dini takvim Auguste ile ilgili yad edilecek günleri de içeriyordu. Helenleşme yeni bir ritm kazandı. İmparatorluğun doğu eyaletlerinde Grek ve Roma ilahları birbirine karıştı. İmparatorluk kültürü, ölen imparatoru tanrılaştırmaya doğru yol almaya başladı.

Roma'nın, Hıristiyanlık aracılığıyla modern dünyaya bıraktığı miras kısmen farklı idi. Çünkü hem Roma dininin özel tabiatı söz konusuydu hem de Romalıların kendi geçmişlerine karşı derin bir bağlılıkları vardı. Ancak Roma'nın en büyük etkisi, kendi topraklarında yayılan Hıristiyanlığı Romalılaştırması olmuştur.

3- Hıristiyan Batı:

İncillere göre Hz. İsa tebliğine "Tövbe edin çünkü göklerin krallığı yaklaştı" diyerek başlamıştı²⁶ ve "Siz her şeyden önce Tanrının hükümlerini ve doğruluğunu arayın"²⁷ emri gereği gerek havariler gerekse kilise babaları döneminde temel düşünce eksenini ölüm ve sonrası ile ilgiliydi ve temel endişe kurtuluş problemiydi. Dolayısıyla kilise babaları da gayesi sırf bilmek

²⁵ A. Schimmel, a.g.e., 54-57; J. Ries, a.g.e., 148

²⁶ Matta 4/17; Markos 1/15.

²⁷ Matta 6/33.

olan ilme karşı hemen hemen hiç alakadar olmadılar. İnanılacak tek şey Kitabı Mukaddesin sözleri ve Kilise Babalarının bu sözleri tefsiri idi²⁸.

Pagan Roma İmparatorluğunda Hıristiyanlık yasaklı bir dindi. Milan Fermanı (313) ile özgürlüğüne kavuştu. Daha sonra bir rivayete göre Konstantin'in de bu dini benimsemesi ile yeni bir devir açılmış, bin yıl süren bu devirde akıl zincire vurulmuş, düşünce köle olmuş, bilgi ise hiç ilerlememiştir²⁹.

Roma İmparatorluğu 380 tarihinde Hıristiyanlığı devletin resmi dini olarak kabul etmiştir. Üç asır boyunca Roma makamlarından tolerans bekleyen Hıristiyanlık, kendisi devlet dini olduktan ve devlet güçlerini yanına aldıktan sonra başka inançlara tolerans göstermemiştir³⁰. Hatta tolerans göstermediği gibi onları çok ağır bir şekilde cezalandırmayı da dini bir vecibe olarak görmüştür. Bu hususu kitaba dayanarak meşru sayan kilise babalarından Aziz Augustinus'tur (354-430). O. "Yollara, çitlere koş, bulduklarını zorla, gelsinler"³¹ ifadesini baskı için gerekçe olarak göstermektedir.

Hıristiyanlık, IV. Yüzyılda inanç esaslarını belirledikten sonra artık bu esasların dışında gerçeği aramanın gereksizliğini vurgulayarak özgür araştırmalara kapıyı kapatmıştır. Karanlık ortaçağ bu özelliği ile tanınmaktadır. Bu dönemde kilisenin anlayışına ters düşen araştırmalar da yasaklanmıştır. Galile hadisesi bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir. Ortaçağa hakim olan zihniyete göre kilise dışında kurtuluş yoktur, onun dışında asla ilim yoktur. Onun ifade ettiği şekilde akide hakikattir. O halde bunu aramak bahis mevzuu değildir. Hakikatin araştırılması, Tertullianus'un dediği gibi Hıristiyan için yoktur. Ortaçağ bakımından felsefe yapmak, dogmayı izah etmekten ibarettir³².

Felsefeden sonra din, Hıristiyanlıkla birlikte teolojinin temel konusu olarak incelenmiş, Yunan - Roma (Greko-romen) kültür ve medeniyetinin hakim olduğu alanlarda Hıristiyanlık yayılınca ve bütün bir ortaçağ boyunca da teoloji ve özellikle Hıristiyan teolojisi, dinle ilgili araştırmaları belirlemiş

²⁸ A. Adıvar; a.g.e., 76-77..

²⁹ J.B.Bury, a.g.e., 43

³⁰ J.B.Bury, a.g.e., 36.,40

³¹ Luka 14/23.

³² A.Weber, Felsefe Tarihi, İstanbul 1949, 121.

ve sınırlandırmıştır. Dolayısıyla din, objektif bir tarzda değil, belli bir inancın savunması veya o inancı haklı çıkarma gayesiyle ele alınmıştır.

Hıristiyanlık, dinin yorumcu geleneğine katkıda bulundu mu? Buna cevap muhtemelen olumsuzdur. Putperest ilahlarla çatışmada Arnobe'dan Lactance'a, Eusebe'den Augustinus'a kadar Hıristiyan tartışmacılar, hiçbir yenilik yapmadan, felsefi tenkit asırları boyunca dini ve efsanevi geleneklere karşı hazırlanmış ideolojik malzemeleri kullanmışlardır.³³ Hıristiyan dünyası Ortaçağlarda katı bir taassup içinde skolastik zihniyete gömülmüş olduğundan yakın zamanlara kadar diğer dinlerle ilgilenmesi, kendini savunma ve karşı tarafa hücum etme şeklinde olmuştur³⁴.

4- Rönesans ve Reform dönemi:

XII. asra kadar devam eden skolastik dönemi sona erdirecek, ortaçağ karanlığını giderip akli serbest bırakacak hareket nihayet XIII. yüzyılda İtalya'da doğdu. Bu değişimin asıl adı Hümanizmdir. XIV, XV ve XVI. asırlarda ilkin İtalya'da sonra başka memleketlerde hümanizmin yaptığı iş, içinde aklın hürriyete, bilginin terakki yoluna kavuşabildiği bir zihni atmosfer vücuda getirmek oldu. Kitap basma sanatı bu devirde icat edildi, dünyanın bazı kısımları bu devirde keşif olundu ki bunlar mevcut otoritenin ileride uğrayacağı hezimete imkanlar hazırlayan kuvvetli amillerdi. Diğer taraftan Avrupa'da papalık kudretinin çökmesi ve Mukaddes Roma İmparatorluğunun dağılması neticesi olarak yeni ve kuvvetli monarşilerin gelişmesi bu değişime zemin hazırladı.

Reformun başlıca sebebi ise Kilisede görülen umumi ahlak fesadı ile yapılan zulüm ve baskıların tahammül edilemez bir boyuta ulaşmasıydı. Reform hareketinin dini hürriyeti ve ferdin kendi başına hüküm verme hakkını tesis ettiği kanaati yanlıştır. Hakikatte Reformun yaptığı ortaya yeni siyasi ve içtimai şartlar çıkartmaktan ibarettir. Çünkü Reform hareketinin başında bulunanların kafalarında kendi doktrinlerinden başkasına tahammül göstermek fikri asla yoktur. Onlar bir otorite yerine bir başka otorite, Kilisenin otoritesi yerine Kitabı Mukaddesin otoritesini koymuşlardır. Toleranssızlık ruhu bakımından eski Kilise ile yeni Kilise arasında hiçbir fark yoktur.

³³ G.Filoramo, a.g.e., 42

³⁴ G.Tümer.a.g.m., 334.

Luther vicdan ve ibadet hürriyetine tamamen muhalifti. Reform hürriyete olduğu kadar aydınlanmaya da düşmandı ve ilim, Kitabı Mukaddes ile ihtilafa düşünce, papadan yüz bulamadığı gibi Luther'den de iltifat görmezdi. Bununla birlikte Reformun ortaya çıkardığı siyasi ve içtimai şartlar içinde din hürriyeti teessüs edebilmiştir. Buna kilisenin Katolik ve Protestan diye ikiye bölünmesi neticesinde otoritesinin zayıflaması da tesir etti³⁵.

Jean Bodin 1593'te kaleme aldığı Colloquium'la dini düşünceye yeni bir açılım getirdi. Bu ise dine tenkidi bakışı ifade ediyordu yani insan tabiatının özel bir fenomeni dolayısıyla kültürün, tarihin ve cemiyetin temel vechesini teşkil ediyordu. Bodin'in eseri adeta oluşmakta olan değişikliğin bir amblemi gibiydi. Dinin kutsal kitap ve monoteist senaryosu aynen devam ediyordu ancak ortodoks okuma terkedilmişti³⁶.

Bir taraftan Rönesansla Eski Yunan'ın akılcı dünyasına dönüş, ulaşım araçlarının yapılması ve dış dünyaya açılma, diğer taraftan Kitabı Mukaddesin konuşulan dillere çevrilmesi ve matbaa yoluyla çoğalması, böylece de insanların doğrudan okuyup anlama imkanına kavuşmaları, metinlerdeki problemlerle yüz yüze gelmeleri, Katolik Kilisesinin otoritesinin sarsılması serbest düşüncüler hareketinin gelişmesine, mevcut ve yaygın dini kanaatlere daha tenkidi olarak bakılmasına yol açtı. 1600'de Bruno fikirleri sebebiyle diri diri yakıldı ancak Kilisenin asırlar boyu mutlak hakikat diye öğrettiklerinin pek de hakikat olmadığı yavaş yavaş dillendirilmeye başlandı. 1670'de Spinoza'nın Tevrat'la ilgili tenkitlerini, 1678'de Richard Simon'un tenkitleri takip etti.

Vahiy mahsulü olduğu iddia edilen kutsal metinlerdeki çelişkiler ve kilisenin uygulamaları pek çok düşünürü, vahye dayalı din anlayışından uzaklaştırdı ve ortaya, sadece akılla bilinebilen bir tanrı anlayışını benimseyip vahyi ve nübüvveti inkar etmek demek olan Deizm çıktı. Deistlerle ortodoks inançlılar arasında tabii dinin tanrısı ile Hıristiyanlığın bildirdiği Tanrının bir ve aynı olup olmadığı tartışıldı. Karşılaştırmacılık, deizm ve tabii teoloji ortaya çıktı. Seyahatler, ilkellerin keşfedilmesine yol açtı. Lafitau Moeurs des sauvages americains, comparees aux moeurs des premiers temps (1724) eserini yazdı.

³⁵ J.B.Bury, a.g.e., 63-70

³⁶ G.Filoramo, a.g.e., 42.

5- Aydınlanma Dönemi:

Aydınlanma dönemi dini, tabii bir fenomen yani insan tabiatını oluşturan bir fenomen olarak ele almanın gerekliliğine inanmıştı. Din fenomeninin kökenleri, fonksiyonu ve faydası konusunda uzlaşma olmayabilirdi fakat Aydınlanma dönemi insanları, dini tetkik için her tür teolojik ipotekten bağımsız olmak ve dini, insan tabiatına has diğer olaylar gibi tenkidi akıl süzgecinden geçirmek gerektiğinde müttetikler. Bu ise bu alana önemli bir yenilik getirdi şöyle ki aklın evrenselliği dinin evrenselliğini düşündürüyordu. Dolayısıyla tenkidi akıyla modernite, dinin evrensel bir öz olduğunu, belli bir geleneğin kanalına indirgenemeyeceğini, tarihi dinlerin nüfuz edilemez dillerinin ötesinde hem onları tesis eden hem de açıklayan bir üst dil olduğunu ortaya koydu.

Aydınlanmanın evrenselliği, kökleri yunan bilimine dayanan iki geleneğin yani din ve dinin değişik yönleri üzerine tarihi-etnografik tetkik ve felsefi düşüncenin karşılaşması için iyi bir ortam oluşturdu.

Din Bilimleri adı altında toplanan ve her biri de dini farklı perspektiflerden ele alan bilim dalları genelde Batıda Aydınlanma dönemi sonrasında felsefeden bağımsızlaşarak müstakil bir disiplin haline gelmişlerdir. Din Bilimlerinin kökeni dinin, daha genel olarak da insanın tabiatı üzerine Aydınlanma döneminin düşüncelerine dayanmaktadır.

Dinlerle ilgili bilgi verme geleneği Ksenofanes'e kadar geri gitmekle birlikte Batıda ilmi anlamda alaka ancak XVI. Yüzyıldan itibaren uyanmaya başlamış, XVIII. Yüzyıldan itibaren arkeolojik ve paleontolojik araştırmaların başlaması sonucu yazılı yazısız kaynakların değerlendirilmesine girişilmiş; böylece geçmişteki milletlerin hatta tarih öncesi toplulukların dinleri, inançları araştırılmıştır. Doğu dillerinin öğrenilmesi, eski Mısır ve Mezopotamya dillerinin şifrelerinin çözülmesi, milletlerin geleneklerine ilgi duyulması ve evrim teorisinin etkisi sonucu XIX. yüzyılda bu alaka daha da artmıştır³⁷.

Batıda dinlerin ciddi olarak ilmi incelemeye tabi tutulup karşılaştırılmalı çalışmalara yer verilmesi, yoğun materyalist ve pozitivist propaganda altında aynı yüzyılın ortalarında başlamıştır. Daha önceleri XV ve XVI. Yüzyıllardaki keşifler sonucu Avrupa dışında kalan ülkelerdeki farklı insan toplumlarının din fenomeni bakımından çeşitli görüşleri Lord Herbert,

³⁷ G.Tümer, a.g.m., 335.

Berkeley, Locke, Hume, Leibnitz gibi kişiler tarafından konu edinilip dinin mahiyetine nüfuza çalışılmıştı. Bu defa konu üzerinde ilmi sayılabilecek ilk önemli çalışmaları Max Müller başlattı.

XVIII. yüzyıl boyunca epistemolojik öngörüler ve bunlara tekabül eden yorumlar- ki daha sonra hint-avrupa karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarıyla birleştirilmiştir - bilimsel evrimciliğin hakim olduğu bir perspektifte ele alınmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu öngörü ve yorumlar, önce dinlerin mukayeseli tarihinin ortaya çıkıp yayılmasını, daha sonra da dinin bilimsel tetkikinin çok yönlü bir yaklaşımla ele alınmasını teşvik etmiştir ki bu da din bilimlerinin teşekkülünü desteklemiştir.

6-XIX. Yüzyıl:

Dinler Tarihi modern dönemlere kadar genellikle diğer dinlere karşı tenkit ve kendi inancını savunma amacına yönelik olarak algılandı ve uygulandı. Böyle yapmak suretiyle yazarlar, başkalarına ait inançların önemli çizgilerini ortaya koyuyorlardı. Bunun bir örneği Maniheizm ve Roma dini hakkında Augustin'in *La Cite de Dieu* adlı eserinde görülür³⁸.

Rönesans özellikle de Aydınlanma asrından itibaren ki din etnolojisi gelişti. XVIII. asır içinde Academie des inscriptions et belles-lettres, eski dinlerin tetkikine hız verdi. Etienne Fourmont (1683-1745), Michel Fourmont (1670-1746), Antoine Banier (1673-1741) ve Nicolas Freret'nin (1688-1749) çalışmaları insanlık tarihindeki dini düşünce problemini ortaya koydu. Charles de Brosses (1709-1777) ise arkaik toplumların duygu ve inançlarını inceliyordu. Jean François Lafitau (1681-1746) da güncel araştırmaları ilgilendiren bir çalışma hipotezinin temellerini: "Şu anda yaşamakta olan arkaik kavimlerin tetkiki ile en eski dinleri anlayabiliriz" diyerek ortaya koyuyordu. Karşılaştırmalı çalışmaları ile o, din etnolojisinin merkezinde yer almıştır³⁹.

Almanya'da XVIII. asrın sonlarında Sturm und Drang adı verilen ve J. G. Herder (1744-1803) ile F. Creuzer (1771-1858) tarafından neşredilen mit ve mitolojiye dair tetkiklerden etkilenen akım, Aydınlanma dönemi doktrin-

³⁸ J.Ries, "L'Histoire des religions", Catholicisme, XII, 802.

³⁹ J.Ries. a.g.m., 802

lerine karşı çıkıyordu. Romantizm, Aufklarung'un yerine geçmek istiyordu. Akıl üzerinde ısrar etmek yerine tabiat tarafına dönüyor ve orada Tanrının dilini keşfediyordu. Şiirde insanlığın ana dilini görüyor ve Hind'in dini düşüncesini dinin menşesine yerleştiriyordu. F. Schelling (1775-1854) bütünü içinde ele alınan mitolojiyi, İsrail peygamberliğine paralel bir peygamberi hareket olarak düşünüyordu⁴⁰.

Benjamin Constant dini, duygu mahsulü olarak görüyordu. Kendisini Aufklarung ve romantizmin kavşağına konuşlandıran B. Constant, antik politeizmin tetkikine girişti. Ona göre din, insan ruhunun bir meyvesidir. Duygu olarak doğan din tabii ve evrensel bir şekilde tezahür eder ve başlangıçtan beri vardır. Din duygusunun bütün insanlarda bulunuşu, onun ortak karakterini açıklar. Ona göre dinin ve dinlerin tarihi dini şekillerin doğuş, yaşayış, değişim ve kayboluşlarının tetkiki ile sınırlandırılmalıdır. B. Constant politeizmde üç durumun mevcudiyetinden söz eder ki bunlar da ilkelik, barbarlık ve medeniliktir.

Constant'ın eseri, üç akımın sentezi teşebbüsüdür:

- a. A. Ferguson'un (1723-1816) dini, toplum içinde incelemeye bağlı İskoç ekolü.
- b. Lafitau, Charlevoix ve de Brosses'in mevcut ilkel dinlerle antik politeizmin karşılaştırmalı araştırma denemelerinde bulunan Fransız ekolü.
- c. Herder ve Creuzer'in duygu ve tabiat üzerinde duran Alman ekolü⁴¹.

Jean Baptiste Vico (1668-1744) *Scienza nuova* (Naples 1725) adlı eserini kaleme aldı. Vico'ya göre insan hayatına ilahilik nüfuz etmiştir ve din, ezeli gerçeklik olan, insanda deruni olarak bulunan Tanrı şuuru üzerine temellenmiştir. Goethe (1749-1832) Vico'yu okudu ve onun düşüncesinde sembolizme doğru kararlı bir yönelme gördü. Fransa'da olduğu gibi Almanya'da da romantik hareket gelişti. Hegel'in etkisi altında Victor Cousin (1792-1867) felsefe ile dinin anlaşmasını teşvik etti.

Creuzer ve Schelling'in okuyucusu olan Edgard Quinet (1803-1875), bütün dinlerde aynı olan bir unsur aradı. Ona göre bu tabiatın tanrılaştırıl-

⁴⁰ J.Ries, a.g.m., 802.

⁴¹ J. Ries, "L'histoire des Religions", Catholicisme, XII, 802-803.

masıydı. Michelet (1798-1834) gençlik için yeni bir kilise kurmayı düşünür ve *Bible de l'humanite*'yi aramaya koyulur (1864).

Herder ve Schleiermacher (1768-1834)'den beslenen, Quinet, Cousin ve Michelet'nin talebesi olan Ernest Renan (1823-1892) her tür mucize ve tabiatüstü fikrini reddeder. Bilime bağlı bir pozitivist olan, sembolde dinlerin zekasını arayan Renan, insanlığın dini düşüncesinin teşekkülünde Hindistan'ın rolü üzerinde ısrar eder ve her tür vahyi reddeden doktrinlerin ortak temelini arar.

Fransız ihtilali ertesinde geçmişe olan özlem neticesi tarihi araştırmalar öylesine hızlanır ki XIX. yüzyıl, Eski Hint dinleri, Mısır, Mezopotamya, eski Yakın doğu ve İran medeniyet ve dinleri gibi insanlığın dini mirasının keşfinde önemli bir asır olur. Bu dönemde eski medeniyetlerin arşivleri merhale merhale gün yüzüne çıkarıldı. Arkeoloji, prehistoire, filoloji, oryantalizm, etnografya gibi bilim dallarında önemli gelişmeler sağlandı. Diğer taraftan Egyptologie, İranologie, Assyriologie, Indianisme gibi yeni bilim dalları ortaya çıktı ve üniversite kürsülerinde yer aldı. İran ve Hint dini metinlerinin keşfi mukayeseli Hint-Avrupa dilleri tetkikine yol açtı. Karşılaştırmalı filoloji ve gramer XIX. yüzyılın iki büyük bilim dalıdır.

1825 yılında Karl Otfried Müller (1797-1840) *Prolegomena zu einer wissenschaftlicher Mythologie* (Göttingen) adlı eserinde çağdaşlarının romantik tavırlarına karşı çıkıyor ve mitler üzerine tarihi ve tenkidi bir araştırmayı teşvik ediyordu. Bunun neticesi olarak oryantalistler Hint, Mezopotamya, İran, Yakın doğu ve Mısır dini metinlerini neşretmeye koyuldular. Bu faaliyetin Dinler Tarihi çalışmalarına katkısı büyük oldu.

Batı'da bilimsel anlamda Dinler Tarihi çalışmaları genel olarak Max Müller (1823-1900) ile başlatılır. Müller, 19 Şubat 1870'te Londra'da verdiği "Din Bilimi/ Religionswissenschaft/ Science of Religion" adlı konferansta, teolojiden ayrı tarafsız bir din bilimine duyulan ihtiyacı dile getirmişti. Onun bu konferansı daha sonra *Introduction of the Science of Religion* (1873) adıyla yayınlanmıştır. Müller bu disiplini filoloji, mitoloji, din bilimi ve düşünce bilimi içinde yoğrulmuş, mukayeseli bir din çalışması şeklinde meydana getirmek istiyordu. Sonuçta onun anladığı klasik Dinler Tarihi, dinlerin tarihlerini mukayeseli bir şekilde anlatan, dini metinlerin çeviri ve yorumlarını yapan, o döneme hakim din hakkındaki teorileri sistematize etmeye çalışan mukayeseli bir disiplin olmuştu.

M. Müller, karşılaştırmalı dinler tarihi alanında ilk önemli müstakil eser sayılan *Essays in comparative mythology* adlı kitabını 1856'da neşretti. Onun dinleri ilmi bir incelemeye tabi tutmada anahtarı filoloji idi. Müller ve takipçileri dinin özüne ancak ilmi bir şekilde dillerin gelişmesini incelemekle gidilebileceğini düşünüyorlardı. Müller *religionswissenschaft* terimini bu yeni disiplinin din felsefesi ve teolojiden ayrı olduğunu belirtmek için kullanmıştı⁴².

Felsefede Schelling'in, Sanskritçede Brockhaus'un, karşılaştırmalı gramerde Bopp'un, Zend ve Hinduizmde Eugene Burnouf'un talebesi olan Fr. Max Müller (1823-1900) Dinler Tarihinde filolojik ekolün kurucusudur. Dinler bilimine filologların karşılaştırma metodunu uyarlayarak ilk geçerli karşılaştırma araştırmasını gerçekleştirdi. Dönemindeki evrimci teşebbüslere karşı çıkarak ilkel bir ari din arayışına koyuldu. O, ilk hint/avrupa dosyasını oluşturdu. O, Georges Dumezil'in araştırmalarının hareket noktası oldu.

Abbeville'de 1844'te çeşitli aletlerin bulunuşu J. Boucher'yi (1788-1868) tufan öncesi insanın mevcudiyeti inancına götürdü. Böylece insanlığın ilk çağları meselesi ortaya konulmuş oldu. Zaten kolonizatörler ve misyonerler dikkatleri ilkel denilen halkların üzerine çekiyorlardı. Lafitau'yu takiben onlar, dini etnoloji ve etnografyaya yeni malzemeler getiriyorlardı. Üstelik A. Comte'un (1798-1857) üç hal kanunu teorisi bir hayli mesafe almıştı. Bütün bunlar, E. Durkheim'in esaslarını belirlediği sosyoloji biliminin doğmasıyla neticelendi. Ve nihayet Darwin'in (1809-1887) türlerin evrimine dair biyolojik şeması bazılarınca dinin menşe ve tekamülüne taşındı. Bu iki kavram çeşitli teorilerin ve çatışmaların doğmasına sebep oldu.

Başlıca teorileri şu şekilde gösterebiliriz: Animizm teorisi: E. B. Tylor (1832-1917); Totemizm teorisi: J. Frazer (1854-1941); Mana teorisi: Durkheim ve Mauss (1873-1950); Andrew Lang (1844-1912): *The Making of Religion*: İlkel halklarda büyük tanrılar veya üstün güçlerin varlığına dikkat çekiyordu. Wilhelm Schmidt (1868-1954) Viyana Etnoloji Okulu kurucusu ve Fr. Graebner (1877-1934). Her ikisi medeniyetler için tarihi-kültürel metodu kullanmakla meşhurdur. Burada ister felsefi ister teolojik olsun prensipler birbirine karışmaksızın belgelere dayanan bir tarihi metod söz konusudur. Karşılaştırma yoluyla akraba medeniyetler tanınmaya çalışılmaktadır. Kültürel tiplerin coğrafi dağılımı, dil akrabalıkları ve mitolojik gelenekler günümüzde yaşayan eski halkların tetkikinde üç rehberi teşkil etmektedirler. Fel-

⁴² G.Tümer, a.g.m., 336.

sefi etkilerin devre dışı bırakılması, tarihi kriterlerin kullanılması, şifahi geleneğe sahip halklara ait monografilerin yayınlanması tarihi-kültürel okula, dini etnolojiye yeni bir bilimsel statü kazandırmaya imkan verdi.

XIX. yüzyılın son yirmi yılı Hollanda ekolünün gittikçe büyüyen etkisine tanık oldu. Dini tümüyle psikolojik bir olgu kabul eden C. T. Tiele (1830-1902) tarihçinin rolünü, çok küçük gruplarda doğmuş ve milletlerin, ırkların veya medeniyet olaylarının karakterine bağlı reformlara, tabii bir artışa tabi olmuş dinlerin gelişmesini tetkik olarak görür. Onun bakış açısı Darwin'in biyolojik şemasını dinlere uygulayan evrimciliğin bakış açısıdır. 1877'de Tiele okulunu baskısı sonucunda Hollandadaki reforme teoloji kürsüleri yerlerini dini fenomeni tetkike hasreden kürsülere bıraktı. Bu laikleştirme hareketi daha da gelişir, orta öğretimi de kazanır 1880'den itibaren Fransız hükümetince yaratılan dinler tarihine model teşkil eder.

1887'de Chantepie de la Saussaye'in (1848-1920) *Lehrbuch der Religionsgeschichte'si* şu üç yolu birbirinden ayırarak durumu netleştirir: Çeşitli dinlere tahsis edilen Tarih; Dinin menşe ve özünü tetkik eden Felsefe; İnananların yaşanmış tecrübelerine dayanan Fenomenoloji.

Bu yoğun araştırma, metodolojik araştırma ve çatışma dönemine iki olay damgasını vurmuştur: Bunlardan biri 1880'de Paris, Louvain ve Bruxelles'de Dinler Tarihi kürsülerinin kurulması ve *La Revue de l'Histoire des religions* ve *Le Museon* dergilerinin çıkarılması diğeri de 1900'de Paris'te I. Dinler Tarihi Kongresi toplanmasıdır.

N. D. Fustel de Coulanges (1830-1889) sadece metin ve olaylara dayanmak için romantik dini tarihe sırtını döndü. *La Cite Antique'de* (1864) o dinin, kurumların doğuş ve gelişmelerini açıkladığını gösterdi. Onun eseri Fransa'da Dinler Biliminde yeni bir akımın ortaya çıkmasına katkıda bulundu ki bu da araştırmacının, metin ve olaylar karşısında silinmesi, eski kavimlerle modern toplumlar arasındaki farkın üzerinde durmak, tarihçinin ferasetli bakışı, karşılaştırmalarda keyfi yaklaşımlardan kaçınmasıdır.

Comte, Spencer ve Wundt'un okulunda yetişen Durkheim'in (1858-1917) "*Les formes elementaires de la vie religieuse*" (1912) adlı eserinde tabiatüstü boyutu reddeden bir din sosyolojisi söz konusudur. Tanrıları yaratan cemiyettir.

Max Weber'in (1864-1920) ahlak üzerine eksenleşen din sosyolojisi, insanın anlamlı gidişatı ve dini davranışın ahlak, politika, ekonomik ve sanat

gibi diğer faaliyetlere etkisiyle ilgilenir. O ilahi, kült, günah, iman gibi kavramlar ile büyücü, papaz, peygamber gibi dini tipler üzerinde durur. Çeşitli sosyal tabakaların dini fenomene karşı tavrı özellikle onun dikkatini çeker. Üstelik onun dünya dinlerine bakışı özellikle onların ekonomik ahlakını inceler.

Durkheim dini, kolektif şuurun ürünü ve gayri şahsi bir güç olan kutsalın yönetimi gibi anlıyordu. Onun Paristeki okulunda yetişen Nathan Söderblom (1866-1931) mana kavramını ele alır ve manevi yapıdaki kutsal bir güç olarak yorumlar. A. Lang ve W. Schmidt'i takiben o, ilkellerin üstün kudret inancını inceler. Söderblom'a göre dinler tarihi hay olan Tanrıyı keşfe götürür.

Lutherici teolog, oryantalist, dinler tarihçi ve hint uzmanı Rudolf Otto (1869-1937) din duygusunun önemi, yaşayan tanrının keşfi, peygamberliğin, mistisizmin ve dini tecrübenin merkezi rolü konularında Söderblom'un yolunu takip eder. Ritschl'in (1822-1889) dini pozitivismi, Religionsgeschichtliche Schule'nin uyguladığı basit tarihi ve filolojik tetkiki aşarak, Ludwig Feuerbach (1804-1872) tarafından uygulamaya konulan kutsallığı kaldırma akımı karşısında endişeli olan Otto, yeni Kantçılığa döner. 1911 yılıdaki Hindistan ikametinden sonra hayatının geri kalan kısmını kutsalın incelemesine ayırır ki *Das Heilige* (1917) kitabı bunun tezahürü ve programıdır. Kutsalın üç vechesini açıklığa kavuşturduktan sonra kutsalın tarihi işaretlerini tahlil eder. Kutsalın tabiatını inceleyerek Otto, dinler biliminin merkezine dini fenomeni koyar.

Raffaele Pettazzoni (1883-1959) XX. Yüzyıl dinler tarihinin önemli simalarından biridir. 17 Ocak 1924'te Roma'da, uzun zamandır engellenen bir bilimin kürsüsünü başlatır ve 1925'te *Studi e materiali di storia delle religioni*'yi kurar. O çalışmalarında tarihe özel bir önem verir zira ona göre tarih olmaksızın geçerli bir araştırma yapılamaz. Pekçok din üzerine araştırma yapmaksızın dinlerin mukayeseli tetkiki olmaz. Bu noktada o, Eliade'a rehberlik etmiştir.

1915'te Georges Dumézil (1898-1986), M. Müller tarafından tesis edilen, James Frazer (1854-1941) tarafından devam ettirilen Hint-Avrupa karşılaştırmalı mitoloji dosyasını keşfeder.

Kutsalı keşfi esnasında Otto, kutsalın tecrübesinin öznesi olan dindar adamı ön plana koymuştu. G. Van der Leeuw'un (1890-1950) fenomenolojisinde tekrar ele alınan insanın merkezi yeri Mircea Elade (1907-1986) tara-

findan geliştirilerek ortaya kondu. Ona göre iki tip insan vardır: homo religiosus ve din dışı insan.

1950'den itibaren dindar insanın şuur, söylem ve davranışının keşfi Eliade'ı, başlangıçların canlı tanıkları olan yazısız kavimlere yönlendirdi. C. G. Jung (1875-1961) ile karşılaşması farklı yollarla keşfedilen bir seri ortak yorumu görmesine imkan verdi. Onun nazarında dört veri esastı: kutsal, sembol, mit ve rit. Pettazzoni ile irtibatlarında o, araştırmanın tarihi ve fenomenolojik boyutu üzerinde düşündü. Diğer taraftan G. Dumezil ile sürekli irtibatıyla da mukayese metodunun potansiyel gücünü derinleştirdi. Onun üzerinde durduğu diğer bir nokta da tarihi belgelere dayanan karşılaştırma araştırmasıdır.

Durkheim, Mauss ve Caillois'ın çalışmalarından hareketle Eliade, araştırmalarını N. Söderblom, R. Otto ve G. van der Leeuw nezdinde de devam ettirir. Durkheim kutsal kollektif şuurun bir ürünü olarak tanımlamıştı. Otto'ya göre kutsal, bütün dinlerin en hayati prensibidir. Eliade ise kutsalın tezahürü çerçevesinde homo religiosusun davranışının nasıl şekillendiğini görmek ister ve hierophanie tabirini kullanır. Her hierophanie'de tabii obje, görünmeyen realite ve kutsallık kazanmış aracı obje bulunur.

Dinler Bilimi homo religiosus'u sorgular. Tarihi bir disiplin olarak o, zaman ve mekanda yaşanmış dini tecrübelerin tetkikiyle ilgilidir. Tarihçi belgeleri toplamak, sosyo-kültürel çerçeveye oturtmak ve dini formların tarihini oluşturmak için bulgusal ve eleştirel bütün kaynakları ortaya koyar. Dini tecrübeye tanıklık edecek dökümanlar metinler, abideler, ritüeller, adetler, şifahi gelenekler, mitler ve ritler, seyahat notları, misyonerlerin belgeleri, ruhbanlara ait literatür, ilahiler ve dualar olmak üzere çok çeşitlidir.

Eliade, çeşitli teorilerin dinler bilimini sadece tarihi veya sosyolojik yahut etnolojik ve veyahut psikolojik yaklaşımlara indirgemelerini eleştirir. Ona göre dini fenomenin özelliğinin bilincinde olmak gerekir. Ona göre fenomenleri sınıflandırmak yeterli değildir. Onların anlamlandırılmaları gerekir. Hermenötik, yorumlama bilimidir ve tasvir edicidir. O, günümüz insanını yönlendirecek kültürel değerlerin yaratıcısı olan normatif bir hermenötikten de yanadır.

XX. yüzyıl başında Dinler Tarihi birbirinden ayrılmaz iki farklı yöne yöneldi ki bunlar da tarih ve fenomenolojidir. Tarihi-mukayeseli metod, tarih ve fenomenolojiyi gerekli kılmaktadır. G. Dumezil'in çalışmaları muka-

yese metodunu, Eliade'ın çalışmaları da mesajın tetkikini vurgulamaktadır. Beşeri ilimler içerisinde dinlerin tetkiki üç yolla kendini göstermektedir ki bunlar da tarih, fenomenoloji ve hermenötiktir⁴³.

Dinler Tarihi ilim dalının adı konusunda da çeşitli tereddütler ortaya konulmuştur. Religionswissenschaft adı 1900'de toplanan ilk Dinler Tarihçileri Kongresinde resmi başlıkta yer almıştı. IAHR'nin kuruluşunda (1950) bu isim cemiyetin resmi isminde yer almıştır. Ancak ülkelere ait bilimsel gelenekler, bu bilimin isminde değişiklik yapma arzusunu her zaman taşımıştır. Şöyle ki Almanca Religionswissenschaft terimi İngilizce'ye Science of Religion olarak çevrilmiştir. Özellikle M. Müller daha çok bu çeviriyi tercih eder. Amerikalılar ise Almanca terimi Study of Religion veya daha popüler olarak ne yazık ki Religious Studies olarak tercüme ederler. İngiltere'de ise bu terimin karşılığı olarak Comparative Religion hakimdir. Avrupa'da History of Religion yanında Study of religions da kullanılmaktadır. Asya ülkeleri genelde Dinler Tarihi ismini kullanmaktadırlar⁴⁴. Dinler Tarihi adını benimseyen bazı araştırmacılar, sistematik tarihi yönlendirmelerden farklı oluşu göstermesi açısından Dinler Bilimi tabirinin kullanılmasını istemektedirler. Bu ilim dalının resmi adı olan Dinler Tarihi tabiri, XX. Yüzyılın başında bilinçli veya bilinçsiz olarak, Fransızca Histoire des Arts (Sanat Tarihi) modeli üzerine uydurulmuş Histoire des Religions ile Almanca Religionswissenschaft arasındaki bir tercih neticesidir⁴⁵.

Günümüzde Dinler Tarihi, teoloji ve felsefeden bağımsız, otonom bir disiplin olarak varlığını sürdürmektedir. Beşeri bilimlerin bir kolu olan Dinler Tarihi, normatif olmayan, herhangi bir dinin savunmasını yapmayan, mukayeseli ve tarihi metod kullanan bir bilim dalıdır.

B- İslam dünyasında:

İslam dünyasında din ve dinler üzerine düşünceler ve incelemeler, ilahi vahyin gelişiyi birlikte başlamıştır. İslam'ın geldiği dönemde yeryüzünde birçok din vardı ve bunların bir kısmının da Arap yarımadasında müntesipleri vardı. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'de çeşitli dinlerden bahsedilmekte ve

⁴³ J. Ries, "L'histoire des religions", Catholicisme, XII, 810-811.

⁴⁴ M. Alıcı, "Dinler Tarihinde Çağdaş Metodolojik Problemler", İslami İlimlerde Metodoloji Meselesi, II, 1299-1300.

⁴⁵ D.S., "Religion", Encyclopedia Universalis; XIV, 30.

onlar hakkında değer hükümleri verilmekte, İslam ile mukayeseleri yapılmaktadır.

İslam geldiğinde Mekke'de müşrik Araplar, Medine'de Yahudiler, Yarımada'nın kuzeyinde Benu Gassan ve Benu Lahm adında iki Hıristiyan Arap kabilesi, daha kuzeyde Hıristiyan Bizans, Yarımada'nın güneyinde Necran bölgesinde Hıristiyanlar, Kızıldeniz'in öte yakasında Hıristiyan Habeşistan bulunuyordu ve Müslümanlar, Ehl-i Kitab'ın dışında çok erken dönemlerden itibaren İran ve Hint dinleri ile temasa geçmişlerdi.

Kur'an-ı Kerim gerek aynı çevrede olmaları gerekse aynı kökten gelmeleri ve ortak geçmişe sahip olmaları sebebiyle Yahudilerden ve Hıristiyanlardan bahsetmekte, Ehl-i Kitap olarak nitelediği bu insanların inanç ve davranışlarını değerlendirmekte, Müslümanların onlarla ilişkilerini düzenlemektedir. Diğer taraftan yine Kur'an-ı Kerim, müşriklerden, Sabiilerden, Haniflerden ve Mecusilerden de bahsetmektedir.

Müslümanlar daha ilk asırlardan itibaren çeşitli sebeplerle diğer dinleri tetkik faaliyetine girişmişler ve bu alanda önemli miktarda eser kaleme almışlardır. Bu sebeplerin başında kutsal kitap Kur'an-ı Kerim'i daha iyi anlamak gelmektedir. Diğer taraftan İslam'ı tebliğ temel görev olduğu için, bu görevi yaparken de karşı tarafın inancını bilmek gerektiğinden, ayrıca diğer din mensupları tarafından İslam'a yöneltilen eleştirilere cevap verebilmek için de diğer dinler inceleme konusu yapılmıştır.

Hicri ilk yüzyılda "makale (daha sonraları makalat) başlığı altında toplanabilen karşılıklı tartışmalara, ikinci yüzyılda diğer dinleri hedef alan reddiyeler katıldı. Daha sonraki yüzyıllarda ise artık teşekkül etmiş fırkalar ve mezheplerle birlikte bazen diğer dinleri de hedef alan, başlıkları içinde "el-fırak, er-red, ed-diyanat, el-edyan, el-milel" terimlerinden biri veya birkaçının da bulunduğu eserler yazıldı. Bunlar sonunda "el-milel ve'n-nihal" tarzına dönüştü⁴⁶.

İslam dünyasındaki eserleri şu edebi türlere ayırmak mümkündür:

1- Ahbar türü eserler: Müslümanlar ilk dönemlerden itibaren ya seyahatler ya da ticaret yoluyla başka milletlerle ilişki içinde olmuşlardır. Diğer taraftan başka din mensuplarıyla iç içe yaşamışlardır. Dolayısıyla muhtelif din mensuplarıyla ilgili haberler (ahbar) ortaya çıkmıştır. Bu haberler bazen yazarın bizzat edindiği bilgilerdir. Eğer yazar sadece bir seyyah ise anlattığı

⁴⁶ G.Tümer, a.g.m., 334-335.

hikayeler yabancıdır. Ebu Zeyd es-Sirafi'nin *Ahbaru's-Sin ve'l-Hind* adlı eseri gibi. Eğer yazar bir coğrafyacı ise verdiği bilgiler daha nettir. Tarihçiler de, dinlerle ilgili tasvirlerini daha da zenginleştirecek kendi şahsi tecrübe ve hatıralarını nakletmektedirler. Mesela Makdisi, *el-Bed' ve't-Tarih*'de kendi gezdiği yerlerle ilgili bilgi vermektedir. Bu tür içinde geçmişin geleneklerini aktaran eserler de vardır. Mes'udi'nin *Ahbaru'z-Zaman*'i bu türdendir. Dinlerle ilgili rivayetlerde iki özellik vardır. Birinci özellik, rivayetlerin özelde yaşanan dini hayat, adet ve geleneklerle ilgili olmasıdır. Diğer özellik ise bu rivayetlerin genelde toplumu incelemeleri, bu çerçevede dini hayata dair bilgileri de aktarmalarıdır. Gerçek manada dinlerin tetkiki olmamasına rağmen dinlerle ilgili bilgi vermektedirler.

2- Makalat türü eserler: Makale, herhangi bir mezhebe ait inancı, ayrı bir tezi ifade etmektedir. Kalam kitapları bu tür görüşleri önce nakletmekte, daha sonra tenkidini yapmaktadır. Dolayısıyla kalam kitapları, sadece düşünceleri özellikle de yanlış düşünceleri içeren makalat türü eserlerin doğmasına yol açmıştır. Bu türe örnek olarak *Eşari'nin Makalatü'l-İslamiyyin*'i gösterilebilir. Bu kitaplar çoğunlukla İslam dünyasında bölünmeye yol açan doktriner kabul-ler ile İslama yabancı dini ve felsefi düşünceleri ihtiva etmektedir. Bu tür eserlerin bir kısmı her defasında farklı mezhep veya dinlerin durumlarına ağırlık vererek temel meseleleri ele almaktadırlar. Diğerleri ise farklı din ve mezhepleri kendi bütünlükleri içinde ele alıp incelemektedirler. Şehristani bu yolu seçmiştir ve el-Milel ve'n-Nihal adını taşıyan eserler bu türe örnektir.

3- Ansiklopedik eserler: Ansiklopedi tarzı eserlerde de dinlerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Mesela Harizmi'nin *Mefatihü'l-Ulum* 'u gibi.

İslam dünyasında dinlerle ilgili bilgileri şu kaynaklarda bulabilmekteyiz:

1- Tefsirler: Kur'an'da zikredilen din veya din mensuplarına dair bilgilerin daha da açıklanması ve detaylandırılması için müfessirler bu dinlerle ilgili bilgiler vermişlerdir. Dolayısıyla tefsirlerde, başta İsrailiyyat literatürü olmak üzere çeşitli dinlerle ilgili söz konusu ayetlerin tefsiri çerçevesinde bilgi bulmak mümkündür.

2- Hadisler: Hz. Peygamberin, gerek Kur'an ayetlerinin tefsiri gerekse diğer din mensuplarıyla ilişkileri çerçevesinde ifade ettiği hadisler ve bu hadislerin şerhleri, bu dinler konusunda bilgi vermektedir.

3- Tarih kitapları: İslam dünyasında tarihçilik önemli bir araştırma alanıdır ve Müslüman müverrihler tarafından çok sayıda tarih kitabı yazılmıştır. Tarih kitaplarında genel olarak kainatın yaratılışından yazarın dönemine kadar geçen olaylar nakledilmekte ve bu çerçevede insanların inançları hakkında da bilgi verilmektedir. İbn Kuteybe, ed-Dineveri, et-Taberi, Mesudi ve Makdisi gibi.

4- Coğrafya kitapları: Müslüman coğrafyacılar da yazdıkları eserlerde beşeri coğrafya çerçevesinde dinler ve inançlar hakkında bilgi vermektedirler. Ceyhani gibi.

5- Seyahatnameler: Müslüman seyyahlar, seyahatnamelerinde gezdikleri yörelerin insanları ve inançları hakkında bilgi vermektedirler.

6- Kelam kitapları: Müslüman kelamcılar çeşitli inançları inceleyip İslam'a göre değerlendirdiklerinde, İslam'ın savunmasını yapmakla birlikte o inançlar hakkında bilgi vermektedirler.

7- Fıkıh kitapları: Fıkıh kitaplarında gayri müslimlerin hukuki statüsü konusu ele alınmakta ve onlar hakkındaki İslami değerlendirilmeler söz konusu edilmektedir.

8- Reddiyeler: Müslümanlar, İslam'a yönelik tenkitleri karşılamak ve İslam'ın üstünlüğünü ortaya koymak için çok sayıda reddiye türü eser kaleme almışlardır. Bu reddiyeler Yahudilik, Hıristiyanlık, Mecusilik, Maniheizm gibi dinler için kaleme alınmıştır.

9- Milel ve Nihal türü eserler: İslam dünyasında diğer dinlerle ilgili en önemli eserler bu türde yazılmış olanlardır. Bu eserlerde genelde hak ve batıl din ve mezhepler incelenmektedir. Bu türün en meşhur eseri Şehristani'nin *el-Milel ve'n-Nihal* adlı kitabıdır.

10- Müstakil eserler: Bu eserlerin yanında belli bir dini ele alıp inceleyen müstakil eserler de mevcuttur. Bu türe en güzel örnek Biruni'nin *Tahkik* adlı eseridir. Biruni bu eserinde Hint dinlerini incelemiştir.

İslam aleminde zamanla diğer dinleri objektif ölçüler içinde değerlendirip sunmayı vazgeçilmez bir ilim ahlakı olarak telakki eden bilginler yetişmiştir. Nitekim Eş'ari diner ve mezheplere dair eser yazan bazı kimselerin anlattıklarını gerçeğe aykırı bularak eleştirir. Biruni de dinler konusunda verilen yanlı bilgilere dikkat çeker. Yakubi, Mesudi, İbn Nedim, Ebu'l-Meali,

Muhammed b. Ubeydullah gibi alimler de diğer dinler hakkında ilgi verirken objektif kalabilmişlerdir.

İslam dünyasında Dinler Tarihi çalışmalarının ilmi bir disiplin olarak ortaya çıkışının önemli örneklerinden birisi, alanında en objektif eser olarak gösterilen Şehristani'nin *el-Milel ve'n-Nihal*'idir. Genelde İslam'ın savunulduğu, diğer dinlerin eleştirildiği, aksi durumların çeşitli ithamlara konu olduğu bir dönemde Şehristani'nin dinleri, İslami açıdan değerlendirmeye tabi tutmadan, sadece kendi kaynaklarından hareketle ele alıp incelemesi Batıda da takdir edilmektedir. Aynı şekilde Biruni'nin eseri de önem arz etmektedir.

Bu örnekleri hesaba katmazsak, Batı dünyasındaki gibi ilmi bir disiplin olarak ortaya çıkması XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Medreselerinde gerçekleşmiş, Cumhuriyet döneminde İlahiyat Fakültelerinde gerçek manada ilmi bir disiplin olarak varlığını sürdürmüş ve sürdürmektedir.